

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

15

УРЕДНИК МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

БЕОГРАД 2021

АРСЕНИЈЕ ЕЛАСОНСКИ И ХИЛАНДАР

БОЈАН МИЉКОВИЋ

А п с т р а к т. – Животни пут грчког архијереја Арсенија добро је познат захваљујући његовој богатој писаној заоставштини. Читаву другу половину живота провео је у Русији, где је најпре узео активног учешћа у проглашењу Московске патријаршије 1589, а на основу тада стечених заслуга, касније је заузимао истакнуто место у животу Руске цркве. Развио је богату ктиторску делатност у самој Москви и њеној широј околини, а током четири деценије свог живота у Русији неуморно је слао поклоне црквама и манастирима широм православног света, између осталих и Хиландару на Светој Гори.

К л љ у ч н е р е ч и: Арсеније, Хиландар, поклон

Обновом Пећке патријаршије 1557. долази и до оживљавања приложничке и ктиторске делатности српских архијереја у најстаријем српском манастиру на Светој Гори, нарочито у наредном, XVII веку, о чему се припрема посебан рад. Хиландар, међутим, није уживао само наклоност високе јерархије српског рода, а један од примера је Арсеније Еласонски. Порекло, живот и делатност овог светитеља добро су познати, пре свега захваљујући његовој писаној заоставштини, која је веома разноврсна. Чине је руком овог архијереја писана документа,¹ служба светом Василију Јуродивом,² белешке које су летописног карактера,³ једно писмо,⁴ затим сваком архипастиру неопходан Чин хиротоније,⁵ записи у рукописним и штампаним књигама, као и они на полеђинама икона, које је из Русије неуморно слао црквама и манастирима широм православног света, до краја свог живота.⁶ Преписи два Арсенијева историографска дела, која пружају обиље података за године које је аутор

1 Попут посланице коју је маја 1586, заједно с драчком епископом Пајсијем, упутио епископу Гедеону Лавовском или плана програма рада Богословије у Лавову.

2 Настала убрзо по Арсенијевом доласку у руску престоницу 1589, годину дана после објављивања овог убогоскопског житиља као светог човека, и послана манастиру Довби́ков, код Трикале у Тесалији, чији је сабрат писац некад био.

3 Из 1589. и 1592, о московским збивањима око проглашења патријаршије.

4 Упућено 27. марта 1593. митрополиту Филадельфије, Гаврилу Севиру, у Венецију.

5 Преписан 1599, с упутствима на грчком и руском језику.

6 Од манастира Татарне у Евританији, братства Дусика у родној Тесалији, манастира на Метеорима и на Светој Гори, до Јерусалима и

провео у Москви, страдали су у два пожара с почетка прошлог столећа, па су ови текстови познати само на основу старих издања. Прво је у стиховима опевано проглашење Московске патријаршије 1589,⁷ док је млађе дело *Крајика историја Русије* која се односи на период до 1613. и ступања на царски престо, првог владара из династије Романова, Михаила Феодоровича.⁸

У основним цртама Арсенијев живот се може изложити на следећи начин – рођен је у првој половини јануара 1549,⁹ у тесалијском селу Калорјана, надомак Трикале,¹⁰ син јереја Теодора и Хрисафи, у монаштву Христудуле.¹¹ Имао је четворицу старије браће – Јоасафа, епископа Стага, Марка, епископа

Синаја. О бројним Арсенијевим аутографима који се налазе у различитим збиркама, в. Ф. А. Δημητράκοπουλος, *Ὁ κώδ. 51 τῆς Μονῆς Δουσίκου, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 25 (1978) 113–114; Б. Л. Фонкич, *Греческие писцы эпохи Возрождения*. 3, Византийский временник 42 (1981) 124–125; Ф. А. Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος καί ἔργο. Συμβολή στή μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ανατολῆς*, Ἀθήνα 1984; S. Kissas, *A Russian Icon from Tatarna Monastery in Eurytania*, *Cyri-lomethodianum* 8–9 (Thessalonique 1984/1985) 261–281; P. L. Vocotopoulos, *Encore deux icones envoyées de Russie par Arsène d'Elassone*, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας* 16 (1992) 167–170; *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, 149–150, др. 2.83; Ф. А. Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550–1626). Βίος – ἔργο – ἀπομνημονεύματα. Συμβολή στή μελέτη τῶν μεταβυζαντινῶν λογίων τῆς Ανατολῆς*, Ἀθήνα 2007; Арсениј Елассонский – архиепископ Суздальский, Владимир 2008; A. Preobrazhenskii, *Russian Images of a Greek Donor in Thessaly and Venice: Two portraits of Arsenios, Archbishop of Ellassona*, *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-early 20th Centuries)*, *La pomme d'or* 2016, 51–72; N. Komashko, E. Saenkova, *The Iconographic Program of Russian Icons Donated by Archbishop Arsenius of Ellassona to Greek Monasteries*, *ibidem*, 73–88.

7 Рукопис се с редним бројем 337. чувао у Националној библиотеци Торина, где је 26. јануара 1904. и изгорео у катастрофалном пожару. Издање текста које се и данас користи, настало је нешто више од 30 година раније: К. Ν. Σάθα, *Βιογραφικόν σχέδιασμα περί τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' (1572–1594)*, ἐν Ἀθῆναις 1870, 35–81.

8 До Грчко-турског рата, рукопис се под бројем 85. чувао у манастиру Сумела (Σουμελά) код Трапезунта, где је 1922, током турског разарања и паљења манастира, уништен, као и готово целокупан књижино фонд овог братства. Једино издање је сачињено непуних четврт века пре ових догађаја: А. Дмитријевскій, *Архиепископъ*

елассонский Арсениј и мемуары его изъ русской истории по рукописи трапезунтскаго Сумелий-скаго монастыря, Киевъ 1899. У истом рукопису се налазио и текст Арсенијевог Житија, које је главни извор за први период живота проведен у Османском царству, као и за догађаје из последњих година живота и његову разгранату ктиторску делатност у Русији. И овај је спис од прворазредног значаја, јер његов главни део чине Арсенијева сећања која је 1619. у Москви забележио јеромонах и архимандрит јерусалимски Христофор, а коначни текст Житија уобличио петнаест година касније, 1634, његов пратилац, јерусалимски архиђакон Неофит, током свог другог боравка у руској престоници.

9 У Арсенијевом животопису је забележен само датум његове смрти, 13. април, и податак да је поживео 76 година и три месеца, док 1625. годину, доносе два руска извора с краја XVII века, натпис над његовим гробом, с јужне стране северозападног ступца у западном делу саборног храма Богородичиног Рођења у Суздаљу и Летопис кључара овога храма Ананије Теодорова, *Временникъ Императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскихъ* 22 (Москва 1855) II – 32, 205–206; Дмитријевскій, *Архиепископъ елассонский Арсениј*, 47–50, 210, 214–215.

10 Заправо χωριό Καλογριανά југоисточно од овог града, на пола пута до Кардице.

11 Исто, 6–7, 62, 67; Арсенијева мајка је била рођена сестра митрополита Ларисе (1550–1568/1569), Неофита, другог ктитора Дусика, и нећака Висариона, такође лариског митрополита (1527–1540) и оснивача овог манастира, N. A. Bees, *Prosopographisches, hagiologisches und kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion den Metropolitēn von Larissa*, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 4 (Berlin 1923/1924) 360–399; Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16^{ου} αἰῶνος. Συμβολή εἰς τήν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς Θεσσαλίας*, Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 15 (Ἀθήναι 1966) 86–124.

Димитријаде,¹² и јеромонахе Атанасија и Пахомија.¹³ На крштењу је добио име Апостол (Ἀποστόλης).¹⁴ По очевој је смрти отишао најстаријем брату Јоасафу, епископу Стага, код којег стиче основно образовање, а даље школовање је с двадесетак година наставио, по жељи и о трошку лариског митрополита, Јеремије Трана,¹⁵ код чувеног даскала, јеромонаха Матеја у Трикали, који је ученике подучавао граматизици, поетици и реторици.¹⁶ У овој монашкој школи је примио постриг од духовног оца Арсенија, који ће касније постати митрополит Патре (Παλαίων Πατρῶν),¹⁷ за кога је пострижник био очигледно нарочито везан, одлучивши се да у схими понесе исто име. Само неколико дана касније Арсенија је за јерођаконa рукоположио ментор, митрополит Јеремија.¹⁸ Поставши патријарх, Јеремија Тран је са собом у Цариград повео и даскала Матеја, школа је распуштена, а јерођакон Арсеније се средином 1572. још једном обрео на епископском двору најстаријег брата, подно Метеора.¹⁹ По Јоасафовом упокојењу, придружио се братству Дусика, у којем се већ подвизавао његов брат Атанасије,²⁰ и ту је Арсенија, у католикону манастира Христа Спаса τοῦ Μεγάλων Πυλῶν који је двадесетак година раније из темеља обновио и зидним сликама украсио њихов ујак Неофит,²¹ у чин јеромонаха рукоположио епископ Φαναρίου,²² Митрофан.²³ Убрзо потом, стигло је писмо

12 Данашњи Каламбака и Волос.

13 Дмитріевскій, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 6–7.

14 Из извора су позната и световна имена његове браће, изузев Атанасијевог – Јован, Манојло (рукопис манастира Дусика бр. 36) и Панајоти (Арсенијево Житије); у поменутом су рукопису записана и имена родитеља њихове мајке, монаха Саве и монахиње Макрине, као и четворо њихове деце – будући митрополит Ларисе, Неофит, монах Кипријан, монахиња Христула и Апостол, па се може тврдити да је Арсеније име добио по свом најмлађем ујаку, в. Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, 30–31, 202.

15 Наследник њиховог ујака Неофита, на челу митрополије у Лариси био је од 1568/1569. до 5. маја 1572, када је као Јеремија II, по први пут, ступио на трон Цариградске патријаршије, Σοφianoῦ, *Οἱ Νεόφυτοι*, 119.

16 Матеј Критски, ретор, патријаршијски учитељ, епитроп Александријске патријаршије у Цариграду и химнограф, позната је личност, Ν. Β. Γωμαδάκης, *Μητροφάνης Θεσσαλονίκης καὶ Ματθαῖος ὁ ρήτωρ καὶ διδάσκαλος καὶ ὑμνογράφος*, ΕΕΒΣ 44 (1979/1980) 117–140. Сам Арсеније у посланици из 1586. коју је упутио православном становништву Лавова, на првом месту међу својим учитељима, испред Матеја, наводи Дамаскина Студита. Да ли је своја почетна знања стицао код овог ученог писца на Метеорима, где се Дамаскин често среће између 1550. и 1564. или је овај касније као епископ Димоника и Еласоне (προέδρος

Δημονίου καὶ Ἐλασσόνος) предавао и у Трикали до распуштања школе, остаје отворено питање, уп. Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, 39–40, 42–46, 179.

17 На челу ове митрополије био је најмање десет година, између 1575. и 1585, исто, 48.

18 Дмитріевскій, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 201.

19 Тамо је био сведок братовљевог ктиторског подухвата, извођењу нових фресака у седишту епископије, храму Успења Богородичиног у Стагу, а као први Јоасафов помоћник у овом послу, како се то види из натписа о завршетку радова исписаног 15. августа 1573. у нартексу цркве, био је још један њихов брат, јеромонах Пахомије, Γ. Α. Σωτηρίου, *Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καὶ ΙΔ' αἰῶνος. 3. Ἡ βασιλική τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν Καλαμπάκα*, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 6 (Ἀθῆναι 1929) 306; у опширном натпису није било места за младог јерођаконa, поред лариског митрополита Данила, ктитора и двојице сликара, свих дванаест Јоасафових сарадника били су у свештеничком чину.

20 Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, 33.

21 Радови на храму су окончани 8. новембра 1557, како то стоји у натпису изнад врата на западном зиду наоса, Σοφianoῦ, *Οἱ Νεόφυτοι*, 103–104.

22 Данашња Кардица.

23 Овај архијереј се јавља само још једном, као потписник сигилија цариградског патријарха Јеремије II, који је издат јануара 1576,

патријарха Јеремије и Арсеније одлази у Цариград, где је постављен за јереја у патријаршијској цркви Богородице Памакаристос.²⁴ На основу записа с полеђине једне иконе која се чува у Дусику и која је најстарији познати Арсенијев дар једном манастиру, тачно се може одредити време када се то догодило – 1578/1579, кренувши из Дусика за Цариград, на путу за Волос, на кратко се задржао у Кардици, одакле је раније наручену икону послао у манастир.²⁵ За рукоположење у епископа Еласоне и Димоника познат је чак тачан датум, 21. фебруар 1584, захваљујући берату Мурата III сачуваном у архиву Дусика; хиротонију је обавио такође Јеремија II, на самом крају свог другог патријархата.²⁶

Арсеније је напустио Османско царство у другој половини 1585, испоставиће се заувек. Предводио је посланство које је цариградски патријарх Теолипт II упутио руском цару Феодору I Ивановичу (1584–1598) ради добијања материјалне помоћи за Васељенску патријаршију.²⁷ Патријархова делегација је на руску границу дошла почетком 1586,²⁸ а потом је срдачно дочекана на руском двору, где су месец дана уживали гостопримство цара Феодора и одакле су

Δ. Ζακυθηνός, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά καὶ ἐκκλησιαστικά γράμματα περὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων*, Ἑλληνικά 10/2 (ἐν Ἀθήναις 1938) 298.27, бр. 6.

24 Средњовековни манастир је служио као седиште васељенског патријарха дуже од једног столећа, од 1455. до 1587, када је храм претворен у џамију. Арсеније је био сведок последње велике обнове цркве, односно њене унутрашњости, и целог манастирског комплекса, у време првог Јеремијиног патријархата када је израђен нови, позлаћени иконостас, патријархов трон (који и данас постоји), четири кандила од позлаћеног сребра, сребрни богослужбени сасуди и одежде за богослужитеље, сазидана нова келија за патријарха, велика трпезарија, додатне келије за потребе патријарховог двора, нова кухиња и ископан нови бунар, Н. Belting, С. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 25–38.

25 Икона се по својим великим димензијама јасно разликује од свих других које је касније слао с велике удаљености, из Русије, уп. Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσώνος*, 49–50. Можда се сви горе поменути догађаји могу сместити у 1579, ако се чекало да Арсеније напуни уобичајених 30 година за стицање чина јереја. У сваком случају, придружио се клиру Велике цркве, пре но што је 25. новембра 1579. Јеремија II по први пут био принуђен да напусти патријаршијски трон.

26 Исто, 51–52. Уобичајени назив ове епископије на југозападним обронцима Олимпа, северно од Ларисе и Трикале, која је била додељена Арсенију на управу, јесте ἡ ἐπισκοπὴ Δομενίου καὶ Ἐλασσώνος, али је очигледно

још крајем XVI столећа, као веће насеље, млађе црквено седиште односило превагу над старијим, условивши на тај начин и придев који ће касније најчешће пратити Арсенијево име. Може се приметити и да је постојао дублет за име старијег града.

27 У својој посланици од 27. маја 1585, коју је у Цариграду уручио царском изасланику Борису Благовом, патријарх после описа бедног стања у којем се налази његова црква, именује своје представнике које упућује у Москву, архиепископа еласонског Арсенија и епископа драчког Пајсија, а на крају је побројао и дарове које са собом носе – делове моштију светог Лазара Четвородневног и светих жена, Соломоније, Параскеве и Евдокије. Царски поклицар је патријархову посланицу послао за Москву, по светогорцу Нифону, пре свог поласка. Борис је претходно, по налогу цара Феодора, патријаршији и цариградским манастирима поделио велику количину новца за помен почившег оца, првог руског цара, Ивана (1533–1584) и истоименог старијег брата, који се упокојио 1581, уп. *Сношенія Россіи съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ I*, С. Петербургъ 1858, 152–155, 179–180. Заједно су испловили руски поклицар и турски чауш, који је с даровима за цара кренуо у узвратну посету, и посланство патријарха Теолипта на челу с Арсенијем, који је уочи овог важног пута уздигнут у чин архиепископа, уп. Дмитријевскій, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 10, 78, 202.

28 Према детаљним подацима из руских архива, посланство су, осим двојице архијереја, чинили и један игуман чије је име истрвено, протојереј Григорије и један слуга, Исто, 11.

с великом сумом новца испраћени назад у Цариград.²⁹ На повратку копненим путем преко пољско-литванског краљевства, посланство се обрело у Лавову, чији су православни прваци понудили Арсенију место предавача на локалној богословској школи при манастиру Успења Богородичиног,³⁰ чега се овај прихватио и наредне две године подучавао полазнике ове школе.³¹ Како сам сведочи, 1. маја 1588, Арсенију је у Лавов стигло писмо од његовог некадашњег покровитеља Јеремије II,³² у којем патријарх пише да долази у Пољску, на путу за Москву. Арсеније и Јеремија II се 20. маја 1588. срећу у замку пољског великог канцелара Јана Замојског у Замошћу,³³ архиепископ еласонски се придружује патријарховој пратњи и преко Бреста, Вилне и Орше стижу на руску територију, у Смоленск. У руску престоницу су стигли 13. јула, прва аудијенција код цара је уследила осам дана касније, а потом су отпочели дуги и напорни преговори који су окончани 26. јануара 1589. проглашењем нове, Московске патријаршије. Приликом устоличења првог руског патријарха Јова, саслуживао је и Арсеније.³⁴ Патријарх је са свитом и богатим даровима напустио Москву по Васкрсу, који је те године био 30. марта, док је Арсеније, лично упутивши молбу цару Феодору, остао у руској престоници.³⁵ Руски владар је испунио обећање дато грчком архијереју, поклонио му је неколико села за издржавање, а овај је од тих средстава подигао себи кућу с црквицом Светог Димитрија у Кремљу, близу самог царског двора.³⁶ Од маја 1591. до почетка наредне године, Арсенију је у посети био старији брат Атанасије, тада архимандрит Дусика, као део вишечланог посланства на челу с митрополитом Трнова, Дионисијем, који је из Цариграда у Москву донео томос о проглашењу

29 Исто, 203.

30 Православље је у овом католичком краљевству било нарочито изложено прозелитизму, који је за свој први циљ имао склапање уније 1596, cf. O. Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)*, Roma 1958; J. Krajcar, *Jesuits and the Genesis of the Union of Brest*, *Orientalia christiana periodica* 44/1 (Roma 1978) 131–153.

31 Као резултат Арсенијевог педагошког рада, 1591. се из штампе појавила његова грчко-словенска граматика: Ἀδελφότης. *Грамматика доброглаголиваго еллинословенскога языка*, во Львовѣ 1591.

32 Овај архипастир је у то време, од средине 1587. до своје смрти крајем 1595, по трећи пут био на челу Васељенске патријаршије.

33 Јеремија II са свитом је у овом дворцу чекао дозволу краља Жигмунда III Васа (1587–1632), с којом би несметано могао проћи кроз Пољску и Литванију.

34 Цариградска црква је на почетку трећег Јеремијиног патријархата практично била без свог седишта и у великим дуговима, Богородица Панакаристок је постала цамија Фетије, а патријаршијски двор је био смештен у палату влашких војвода, Belting, Mango, Mouriki, *The Mosaics*, 35–38. С руске стране, у име цара,

преговоре је водио његов шурак Борис Годунов и дворјанин Андреј Шчелкалов. Јеремији је најпре понуђено да остане у Москви и да руска престоница постане седиште Васељенске патријаршије. У свом *шабору*, патријарх је имао и противнике било каквих уступака цару у црквеним питањима – један од двојице архијереја, монемвасијски митрополит Јеротеј, први канонарх и патријархов нећак Димитрије, Георгије логотет и Никола Аристотел из Атине. На крају је постигнуто компромисно решење, московски митрополит Јов је тада постављен за првог руског патријарха, уп. Σάββα, *Βιογραφικόν σχεδίασμα*, 35–81; Дмитриевский, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 78–89.

35 Оваква благонаклоност се најпре може објаснити Арсенијевим заслугама око установљења Московске патријаршије. Јасно је било и Јеремији II да се Арсеније неће враћати у стару епархију, па се тако већ у *шомосу* о оснивању руске патријаршије из маја 1590, који су поред цариградског патријарха и његових суфрагана, потписали и поглавари Антиохијске и Јерусалимске цркве, среће Гаврило као нови епископ ὁ Δημόνικου καὶ Ἐλασσώ-νως, *Analecta Byzantino-Russica*, ed. W. Regel, Petropoli 1891, 89.10.

36 Дмитриевский, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 30, 52.

патријаршије.³⁷ Узимао је учешћа у раду синода Руске цркве и био у преписци с ученим канонистом, александријским патријархом Мелетијем, који је последњи међу поглаварима Источне цркве признао Московску патријаршију.³⁸ Као последњи доказ поверења и захвалности које је овај архијереј уживао код цара Феодора, јесте његово проглашење 1597. за првог *архиепископа Архангелског*, старешине храма арханђела Михаила у Кремљу, гробне цркве московских великих кнежева и царева.³⁹ Неминовно је узимао учешћа у обредима крунисања руских владара,⁴⁰ дочекивао посланства која су у Москву долазила из старих источних патријаршија или давао препоруке за грчке архијереје који су се, попут њега, опредељивали за трајан останак у Русији.⁴¹ Будући у самом средишту догађања, Арсеније је био судеоник готово свих судбоносних збивања у престоници, која су уследила после смрти Бориса Годунова. С осталим архијерејима је 1605. омогућио долазак на трон „лажног“ Димитрија, пошто су претходно уклонили патријарха Јова, који претендента није признавао за сина Ивана Грозног, и на његово место поставили Кипранина Игњатија. Сам Арсеније је лично, 7. јула 1605, у цркви архистратига Михаила, као део обреда крунисања, на главу новог цара ставио венац Владимира Мономаха, узвикујући „Достојан“ (Αἷσιος). Не напуштајући Кремљ, најтежа искушења је доживео у пар година по свргнућу цара Василија IV Шујског с лета 1610, у време када су Пољаци владали градом. У једном од пожара, у другој половини септембра 1611. Арсенију је изгорео део куће,⁴² наредне 1612. био је потпуно опљачкан и замало

37 Исто, 213; Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, 33, 93; в. такође нап. 35; приликом уручења томоса, Арсеније је седео с десне стране московског патријарха Јова, *Сношенія*, 232–248.

38 На сабору одржаном у Цариграду 12. фебруара 1593, Дмитріевскій, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 29, 31–32; Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, 95–98.

39 Феодор Иванович се упокојио на самом почетку 1598, 7. јануара, док је први сачувани Арсенијев потпис као архиепископа арханђелског сачуван на акту синода Московске патријаршије од 1. августа исте године, којим се потврђује право Бориса Годунова на руски престо, уп. Дмитріевскій, *Архиепископъ елассонскій Арсеній*, 31–32, 62–63; обављене су укупно три сахране у цркви за Арсенијевог старешинства – најпре погреб његовог добротвора, цара Феодора, који је сахрањен на десној страни ђаконикона, уз гробнице царског оца Ивана IV Грозног и старијег брата истог имена; затим наспрам њих, с леве стране истог простора, цар Борис Годунов који се упокојио 13. априла 1605, а непуна два месеца касније, на почетку јуна, по наредби узурпатора царског трона, „лажног“ Димитрија Ивановича, ексхумиран и заједно с убијеним сином и супругом покопан на јавном гробљу за најсиромашније московске житеље при Варсанофјевском манастиру; и на крају, у Претечином параклису, који је средином XVI века дозидан с источне стране ђаконикона,

23. априла 1610. сахрањен је познати руски војсковођа из „смутних времена“, Михаил Скопин-Шујски, синовац тадашњег цара Василија IV Шујског и једина некрунисана глава која почива у овом храму; у међувремену, 3. јуна 1606, по жељи поменутог цара на самом почетку његове владе, из Углича је пренето нетљено тело „правог“ Димитрија, најмлађег сина Ивана Грозног, и похрањено у ђивот уз југозападни стубац испод главне црквене куполе.

40 Оставио је вредно сведочанство о томе ко се све од црквених високодостојника изван Русије затекао на крунисању Бориса Годунова септембра 1598. у Успенској цркви московског Кремља – архиепископ охридски, Нектарије, испред Цариградске цркве су присуствовали митрополит Водена, епископ Јериса и Атоса и бројни светогорски јеромонаси, а из Јерусалимске патријаршије су били архимандрит Светог Града и духовник Лавре светог Саве, Исто, 229.

41 Попут Игњатија Кипарског који је као епископ Јериса и Свете Горе дошао у Москву, где је најпре био рукоположен за архиепископа рјазанског 1603, а по Јововом свргнућу 1605. постао други по реду руски патријарх, К. К. Παπουλίδης, *Ἦτο Κύπριος ὁ Ἰγνάτιος, πατριάρχης Μόσχας*, *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 40 (Λευκωσία 1976) 69–76.

42 О тежини ситуације најбоље говоре два документа од 5. октобра 1611, која је, уз преостало

није умро од глади током дуготрајне опсаде Москве, коју су здружене снаге Пољака, Литванаца и Немаца упорно одбијале да предају. Исцрпљен од глади и болести, исцељење добија сновиђењем Сергија Радоњешког, који најављује и скоро ослобађање града. Ноћу, 22. октобра 1612, руски војници улазе у град, а нешто више од месец дана касније, 27. новембра, предаје се и пољски гарнизон који је био у Кремљу. Из утврде, у сусрет ослободиоцима, креће литија с иконом Богородице Владимирске, коју је предводио архиепископ Арсеније.⁴³ Један акт Сабора из маја 1613, потписује као „архиепископ архангелски и тверски и кашински“, али је и даље столовао у московском Кремљу, при Богојављенском манастиру који је био познатији као Троицко подворје, метох Троице-Сергијеве лавре, поред царског и патријаршијског двора. Саслуживао је и приликом крунисања првог цара из династије Романова, Михаила Феодоровича, 11. јула 1613, додајући манијакион и круну, које је чинодејствујући архипастир стављао на рамена и главу новог самодршца. После скоро две деценије ревносне службе, при гробној цркви московских владара и руских царева, почетком 1615, додељена му је нова епархија, суздаљско-таруска. И даље се среће као потписник синодских одлука, а с пролећа и лета 1619. главни је домаћин јерусалимског патријарха Теофана III током његовог боравка у Москви. У исто време, 22. јуна, испред саборног храма Успења Богородице у Кремљу, дочекује царевог оца и новог руског патријарха, Филарета. У суздаљском сестринству Покрова Богородице, 30. августа 1622. упокојила се монахиња Олга, на крштењу Ксенија, кћи цара Бориса Годунова. Последња жеља, претходно прослеђена цару и патријарху, била је да њени земни остаци буду положени поред родитеља и брата у Троице-Сергијевом манастиру, уз опело суздаљског архипастира Арсенија.⁴⁴ Последњи пут се помиње у опису чудотворења копије иконе Богородице Казањске, која је 23. новембра 1624. свечано дочекана и похрањена у суздаљској цркви Васкрсења, о чему је Арсеније обавестио и патријарха Филарета, на његов лични захтев.⁴⁵

Ктиторска делатност овог грчког архијереја у Русији, ако је судити по његовом житију, била је врло разграната. У самој Москви и њеној околини, подигао је десет цркава и параклиса – у граду је сазидао храмове Светих Теодора, Рођења Богородице,⁴⁶ и Светог Ђорђа Победоносца,⁴⁷ као и параклис Светог Димитрија при свом дому у Кремљу;⁴⁸ северозападно од Москве, на путу

московско духовништво и бојаре, потписао и Арсеније, а упућена су пољском краљу Жигмунду III Васи и његовом сину Владиславу, с позивом да потоњи што пре дође и заведе ред у престоници.

43 Уп. текст Арсенијевог савременика који је споља пратио опсаду, ђелар Троице-Сергијеве лавре, Аврамје (Палицынъ), *Сказаніе о осадѣ Троицкаго Сергіева монастыря отъ Поляковъ и Литвы; и о бывшихъ потомъ въ Россіи мятежахъ*, Москва 1822², 281–287; ово ослобађање Москве од завојевача убрзо улази у календар Руске цркве, од 1659. се јавља у штампаним Пролозима, с датумом 22. октобар.

44 Царска породица је из Москве у овај манастир пренета 1606, жељом цара Василија IV Шујског.

45 По сведочењу кључара суздаљског саборног храма, поменутог Ананије Теодорова, с краја XVII века, *Временникъ Императорскаго Московскаго общества исторіи и древностей російскихъ* 22 (Москва 1855) II, 191–196.

46 У југоисточном делу престонице, на путу који води за Рјазањ.

47 У близини претходне, на реци Москви, наспрам царских палата.

48 За три последње богомоље се изричито наводи да су биле и изнутра украшене, што је подразумевало изразу зидних слика и иконостаса, као и да су биле покривене оловом. Код храма Богородичиног Рођења и параклиса солунског мироточца се помињу и припрате, док је црква Светог Ђорђа имала и звоник, такође покривен оловом.

за Твер и Велики Новгород, Арсеније је подигао Спасову цркву с два бочна параклиса, који су посвећени светом Николи и двојици мученика Роману и Давиду, с припратама и високим звоником, све покривши оловом. Ближе граду је сазидао храм Свих светих,⁴⁹ у селу Завидову је сазидао цркву Успења Богородице с припратом и два бочна параклиса посвећена арханђелима и пророку Илији, украсивши је изнутра и покривши је оловом, док је по Спасовој цркви, чији је ктитор такође био, оближње село Спаскоје добило своје име. У Андрониковом манастиру источно од Москве подигао је параклис посвећен Чуду арханђела Михаила у Хони, саградио и фрескама украсио нову трпезарију, док је на месту старог дрвеног звоника сазидао нови камени звоник и покрио га оловом. У селу Никитскоје, југоисточно од града, на путу за Рјазањ, подигао је цркву Арханђела и опасао је зидом. За две године, колико је провео на челу Тверско-кашинске епархије, он је у Тверу из темеља обновио седиште архиепископије, храм Преображења Христовог с припратом и четири параклиса – Ваведења Богородице, Светих апостола, Светог Димитрија Мироточивог и Светог кнеза Михаила Јарославича.⁵⁰ Ниједна од ових цркава није до данас сачувала своје изворне облике и украс из Арсенијевог времена, а неке од њих више и не постоје.

Сачувана су и два портрета Арсенија Еласонског. На оба је представљен како клечи, у одежди која није богослужбена. Први је насликан на икони, коју је почетком 1592. године по старијем брату, архимандриту Атанасију, Арсеније из Москве послао у манастир Дусик, чији је сабрат некада био. Око централне фигуре Богородице на трону с Христом у крилу, представљен је наручилац и његови почивши сродници. Уз Мајку Божију, док их Богомладенац држи за руке, насликане су стојеће фигуре двојице ктитора Дусика, Арсенијеви деда и ујак, митрополити Ларисе, Висарион и Неофит, док су у дну, мањих димензија, насликани у проскинези, Арсеније и његов старији брат Јоасаф, епископ Стага. Јоасаф је насликан с десне стране Богородичиних ногу, а наручилац с белом бројаницом на десној руци, с леве стране.⁵¹ Млађи портрет је угравиран с предње стране сребрног енколпиона који је Арсеније 1595/1596. из Русије послао на дар цркви San Giorgio dei Greci у Венецији. Изнад клечећег наручиоца је представљен Христос на престолу, којем се молитвено обраћају Богородица и свети Јован Претеча, док је на полеђини енколпиона изгравирана представа светог Ђорђа који убија аждају, уоквирена ктиторским натписом.⁵²

49 Обе цркве су биле и изнутра украшене и опасане зидинама с бунарима унутар дворишта, док је око потоње био начињен и насип као заштита од поплава.

50 Дмитријевскій, *Архиепископъ еласонскій Арсеній*, 206–209.

51 Икона се под бројем ХАЕ 2121.1/Т92 данас чува у Византијском музеју у Атини.

52 Медаљон је похрањен у збирци Музеја икона при Грчком институту у Венецији, cf. *Preobrazhenskii, Russian Images*, 51–72.

Арсеније је у два наврата, током прве половине последње деценије XVI столећа, слао поклоне Хиландару. Први је пут дарове за манастир, јеванђеље и икону Богородице с Христом и голубом Светог Духа, послао по хиландарском архимандриту Григорију.⁵³ Познат је и тачан датум њиховог сусрета у Москви, 17. фебруар 1592, о чему сведочи запис на крају раскошно украшеног руског четворојеванђеља – *Сѣе ер(ан)геліе писано къ богохранимом(ъ) и всенародном(ъ) царствующем(ъ) граде Москвы, в(ъ) дни благочестиваго и богохранимаго цара и великаго князя Феодора Ивановича, всеа Русїи самодръжца, а даль его и благословилъ боголюбезнын и всеосвещеннын архиеп(н)с(ко)пъ кирь Арсенїе еласонскїи, архимандрита хиландарскаго Григорїа, лѣ(то) ·ѣ·р· месеца февралїа ·ѣ·ї·*⁵⁴ Златом украшене заставице, наслови и почетна слова сваког од јеванђеља, заштићени су уметнутим свиленим листовима.⁵⁵

Икона Богородице невеликих димензија (36 × 30,8 cm), коју је Арсеније том приликом уручио архимандриту Григорију, иконографски је веома занимљива. Допојасна Мајка Божија левом руком носи малог Христа, који обема рукама држи црвени конац везан за ногу белог голуба с ореолом, који стоји на његовој левој руци. На полеђини, по ободу, у верзалу су црном бојом исписани стихови *ΚΟΝΗ ΑΠΕΙΡΟΓΑΜΕ ΜΗΤΕΡ ΠΑΡΘΕΝΕ ΔΕΝΣΙΝ ΟΙΚΤΡΑΝ ΔΕΞΑΙ ΤΟΥ ΣΟΥ ΟΙΚΕΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΤΑΝΜΟΝ(ΟС) ΚΑΙ ΑΡΧΙΘΥΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΕΛΑΣΩΝΟС ΤΕ ΚΑΙ ΔΗΜΟΝΙΚΟΥ*, а у средњем делу је, испод црвеном бојом нацртаног крста на разлисталом степеничастом постољу, запис *Ταπεινός ἀρχιεπίσκοπος ἐλασσῶνος ἀρσένιος στέλλω τὴν παροῦσαν εἰκόνα εἰς τὸ μοναστήριον χιλαντάρι διὰ ψυχικὴν μου σ(ωτη)ρίαν ἀπὸ μοσχοβίας τῆς μεγάλης ῥωσίας : ζρ : 1592*, који је поуздано Арсенијев аутограф.⁵⁶

Хиландарски монаси су за владавине цара Феодора I Ивановича (1584–1598) имали привилегију да сваке треће године долазе у Русију, тачније на московски царски двор, по милостињу за свој манастир.⁵⁷ Иако о томе нема сачуваних трагова у писаним изворима, поуздано се може тврдити да су Хиландарци то своје право искористили и 1594/1595. године, из које потиче трећи и последњи

53 У више наврата је био манастирски старшина под крај XVI века, в. А. Фотић, *Свети́а Гора и Хиландар у Османском царстѿву (XV–XVII век)*, Београд 2000, 104, 137, 139, 212, 231, 360, 420–421.

54 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи*, I, Београд 1982, 244, бр. 826; IV, 86, бр. 6430.

55 Рукопис је у другој половини XIX века био у поседу епископа далматинског Стефана (Кнежевића), а данас је део збирке Научне библиотеке у Задру, cf. V. Mošin, M. Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, Starine 48 (Zagreb 1958) 215.

56 Н. П. Лихачевъ, *Историческое значеніе италю-греческой иконописи, изображенія Богоматери въ произведеніяхъ италю-греческихъ иконописцевъ и ихъ вліяніе на композицију нѣкоторыхъ прославленныхъ русскихъ иконъ*, С.-Петербургъ 1911, 218; A. Jääskinen, *The Icon*

of the Virgin of Konevitsa. A Study of the Dove Icon and its Iconographical Background, Helsinki 1971, 192–194; *Eikόνες τῆς Κρητικῆς Σχολῆς*, Ἡράκλειον 1993, 368–374, бр. 23; хиландарски настојник Софроније је икону поклонио ученом Петру Ивановичу Севастјанову приликом његовог последњег боравка на Светој Гори, а овај је с целокупном својом збирком 1860. предао на чување тадашњем Музеју старе руске уметности при Академији лепих уметности у Санкт Петербургу. Икона се под бр. 1112, данас чува у Државном Руском музеју.

Арсеније је код истог московског сликара наручио још једну, готово идентичну икону коју је те 1592. послао Варлаамовом манастиру на Метеорима, по тамошњем архимандриту Дамаскину, *Сношенїа*, 244, 265; Δημητράκοπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσῶνος*, 165–166; Komashko, Saenkova, *The Iconographic Program of Russian Icons*, 75.

57 Фотић, *Свети́а Гора и Хиландар*, 212.

Арсенијев поклон Хиландару, који се и данас чува у овом српском манастиру на Светој Гори. Поново је реч о икони малих димензија (32 × 27 cm),⁵⁸ на којој су у врху разлистале вреже на златној подлози насликана попрсја – Исуса Христа који обема рукама благосиља, док му се са страна обраћају Богородица и свети Јован Претеча, а у следећа три реда су насликана по четири попрсја апостола, окренути у паровима једни према другима – у првом реду су наспрам Петра и по свему судећи Јована Богослова, представљени Павле и Андреј, испод њих су Матеј и Лука наспрам Марка и Вартоломеја, док су у трећем реду наспрам Јакова и Филипа, један чије је име потпуно истрвено и Тома.⁵⁹ Горњи бојени слој на икони је у доброј мери истрвен, па се и од натписа исписаног црвеним словима на њеној горњој ивици поуздано може рашчитати само почетна реч *συνδομή* ε... Оквир иконе је чинио оков од позлаћеног сребра, чији делови и данас постоје. На полећини иконе је по средини опширан запис исписан Арсенијевом руком, који као и претходни, сведочи о времену и месту настанка иконе, и доноси имена дародавца и манастира за који је насликана: *Ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος ἐλασσόνος ἀρσένιος ἔστειλα τὸ παρὸν ἅγιον εἰκόνημα εἰς τὴν σεβασμίαν καὶ ἱερὰν καὶ βασιλικὴν μεγάλην μονὴν τῆς πανάγνου θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης χιλαντάρη ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει διὰ ψυχικὴν μου σ(ωτη)ρίαν ἀπὸ μοσχοβίας τῆς μεγάλης ῥωσίας ζργ ἰν(δικτιῶν)ος η^ς.*

Овде описани дарови Арсенија Еласонског Хиландару, само су део његове разгранате приложничке делатности светогорским и манастирима широм православног света, која још није до краја позната.

58 Под данашњом сигнатуром РС 344, икона се чува у депоу манастирске ризнице.

59 Од имена апостола исписаних поред њихових нимбова сачувано је тек понеко слово, на

основу којих се, уз иконографске особености, они могу препознати. Икона се први и једини пут помиње у познатој монографији о манастиру: Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 153–154.

Archbishop Arsenios tried his hand at various types of literary work: diplomatics, hymnography, epistolography, epigraphy and historiography. His works also contain abundant autobiographical information, due to which the date of his birth is almost exactly known – the first half of January 1549, in a village near Trikkala. He was born into a family of a priest and he had four elder brothers, two of whom were also archpriests and the other two were hieromonachoi. Around 1570, Arsenios attended the well-known monastic school in Trikkala, where he was tonsured. He became a member of the fraternity of the Thessalian Dousikou monastery, founded by Arsenios' grandfather and uncle. It was in Dousikou monastery that he was ordained a hieromonachos in 1578/1579. Immediately afterwards, upon invitation by Patriarch Jeremiah II, he moved to Constantinople, where he served at the Patriarchal Church of the Virgin Pammakaristos over the following five years. He was ordained the Bishop of Elassona and Domeniko on 21 February 1584. Only a year and a half later, in the second half of 1585, he left the Ottoman Empire for good as an archbishop and the head of a Patriarch's mission. Having successfully completed a mission at the imperial court in Moscow, on his way back to the Ottoman Empire, he stayed in Lviv, where he would teach at the local seminary for the following two years. He joined the entourage of the Ecumenical Patriarch Jeremiah II, who enthroned the first Russian Patriarch Job on 26 January 1589 in Moscow. With the permission of Tsar Feodor I Ioannovich, Arsenios settled permanently in Moscow and took an active part in the life of the Russian Church. He became the chieftain of the Cathedral of Archangel Michael in the Kremlin, the sepulchral church of the Moscow great princes and tsars. Being the Archbishop at the Archangel Cathedral, the area of his jurisdiction included the Diocese of Tver and Kashin since 1613. After almost two decades of dedicated service in this court church, in 1615, he was appointed the archbishop of a new diocese – the Archbishopric of Suzdal and Tarusa, at the head of which he remained until his death on 13 April 1625.

He was an avid donor to religious establishments: in Moscow and its wider surroundings, he sponsored the construction and mural decoration of ten churches and chapels, while constantly sending gifts from Russia to numerous churches and monasteries throughout the Orthodox Christian world. These include the Serbian monastery of Chilandar, on Mount Athos, which received Arsenios' gifts on two occasions. First on 17 February 1592, in Moscow, Arsenios handed over to the Chilandar Archimandrite Gregory a lavishly decorated Russian Tetraevangelion and an icon of the Holy Virgin belonging to an interesting iconographic type: the Theotokos is shown with Christ Child in her arms, while the Infant Christ holds with his both hands the red thread tied to the leg of the dove of the Holy Spirit standing on Christ's left hand. Arsenios appeared as a donor to Chilandar for the second time three years later, when he sent to the monastery a rather small, cased icon showing Christ worshiped by the Virgin Mary and John the Baptist, in bust-length, against a leafy vine on a golden background, and the twelve Apostles below.

СЛ. 1. БОГОРОДИЦА С ХРИСТОМ И ЛАРИСКИ МИТРОПОЛИТИ ВИСАРИОН И НЕОФИТ, КТИТОРИ МАНАСТИРА ДУСИКА, ЕПИСКОП СТАГА ЈОАСАФ И АРСЕНИЈЕ, 1592, ВИЗАНТИЈСКИ МУЗЕЈ, АТИНА

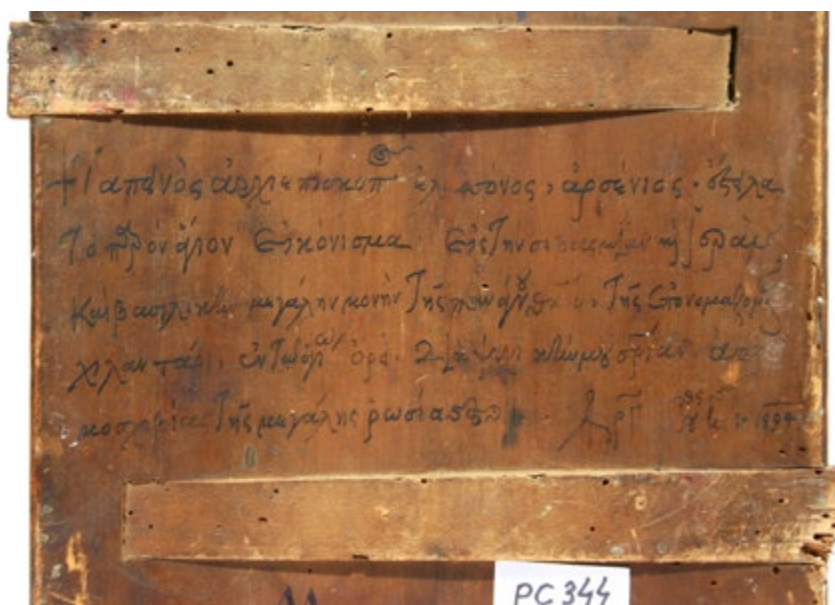
СЛ. 2. СРЕБРНИ ЕНКОЛПИОН, 1595/1596, МУЗЕЈ ИКОНА ГРЧКОГ ИНСТИТУТА, ВЕНЕЦИЈА

СЛ. 3. БОГОРОДИЦА С ХРИСТОМ И ГОЛУБОМ СВЕТОГ ДУХА, 1592, ДРЖАВНИ РУСКИ МУЗЕЈ,
САНКТ ПЕТЕРБУРГ

СЛ. 4. ХРИСТОС, БОГОРОДИЦА, СВЕТИ ЈОВАН ПРЕТЕЧА И АПОСТОЛИ,
1594/1595, ХИЛАНДАР

СЛ. 5. АРСЕНИЈЕВ ЗАПИС НА ПОЛЕЉИНИ ИКОНЕ